

Sharifa TOSHOVA,
TIPU dotsenti v.b., PhD
E-mail: sharifaxon.tosheva@gmail.com

T.f.n N.Toshev taqrizi asosida

BUXORO JADIDLARI SOVET MAFKURASI BOSIMI OSTIDA: SADRIDDIN AYNII VA FAYZULLA XO'JAYEV ASARLARINING VERSIYALARI

Аннотация

Sovet hukumati targ'ibot-tashviqot va mafkura ishiga, xususan, inqilob tarixini yoritishga alohida e'tibor qaratib, bir qism kishilar tomonidan, qurol kuchi bilan amalga oshirilgan inqilobni go'yo butun xalq ommasining irodasi va ishtiroki bilan sodir bo'lganini dalillashga urindi. Maqolada bu jarayon Buxoroda jadidchilik harakati rahbarlari Sadriddin Ayniy va Fayzulla Xo'jaevlar Buxoro inqilobi tarixiga bag'ishlangan asarlarini qayta-qayta o'zgartirishga majbur bo'lishi misolida yoritiladi.

Kalit so'zlar: Jadid, inqilob, mafkura, Buxoro, Sadriddin Ayniy, Fayzulla Xo'jaev.

БУХАРСКИЕ ДЖАДИДЫ ПОД НАТИСКОМ СОВЕТСКОЙ ИДЕОЛОГИИ: ВЕРСИИ СОЧИНЕНИЙ САДРИДДИНА АЙНИ И ФАЙЗУЛЛА ХОДЖАЕВА

Аннотация

Советская власть, вкладывая много стараний в пропаганду и идеологию, в частности, в освещение истории революции, пыталась преподнести революцию, осуществленную группой людей силой оружия, как нечто такое, которое произошло по воле и при участии всего народа. В данной статье этот процесс освещается на примере сочинений по истории революции, созданных руководителями джадидского движения в Бухаре, – Садриддином Айни и Файзулла Ходжаевым, которые были вынуждены снова и снова вносить в них изменения.

Ключевые слова: Джадиды, революция, идеология, Бухара, Садриддин Айни, Файзулла Ходжаев.

BUKHARAN JADIDS UNDER THE ONSLAUGHT OF SOVIET IDEOLOGY: VERSIONS OF THE WORKS OF SADRIDDIN AINI AND FAIZULLA KHODJAEV

Annotation

The Soviet authorities, putting a lot of effort into propaganda and ideology, in particular, into the coverage of the history of the revolution, tried to present the revolution, carried out by a group of people by force of arms, as something that happened by the will and participation of the whole people. This article highlights this process on the example of the works on the history of the revolution created by the leaders of the Jadid movement in Bukhara, Sadriddin Aini and Faizulla Khojaev, who were forced to make changes in them again and again.

Key words: Jadids, revolution, ideology, Bukhara, Sadriddin Aini, Faizulla Khojaev.

Kirish. Ma'lumki, o'tmishning turli davrlarida yuz bergan siyosiy va mafkuraviy o'zgarishlar millat tafakkuri va madaniy taraqqiyotida chuqur iz qoldiradi. XX asr boshlarida Buxoroda sodir bo'lgan ma'rifatparvarlik va inqilobiy harakatlar hamda ularning natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy voqealar nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki milliy uyg'onish jarayonida muhim burilish yasab berdi. Mazkur inqilobiy jarayonlarning yoritilishida o'z davrining yetuk ziyolilari, xususan, Sadriddin Ayniy va Fayzulla Xo'jaevning tarixnavislik faoliyati alohida o'rin tutadi. Buning ustida, sovet davlatining o'zi omma uchun jozibali bo'lgan g'ayrioddiy bir mafkuraning mevasi sifatida paydo bo'lgani bois, yangi tuzumning afzalliklarini targ'ib qilishga tashabbus ko'rsatdi va tarixiy asarlarning buyurtmachisi bo'ldi. Zero, sho'ro tuzumining afzalliklarini targ'ib qilish barobarida o'tmishni xira va ayanchliroq tasvirlash ko'zlangan natija berishini bolsheviklar yaxshi angladilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu ilmiy maqolani tayyorlash jarayonida tarixiy-tahliliy, manbashunoslik va qiyosiy tahlil usullari asos qilib olindi. Sadriddin Ayniyning "Tarixi inqilobi fikriy dar Buxoro" hamda "Buxoro inqilobining tarixi" asarlari o'zaro qiyos va tahlil qilinib, muallifning g'oyaviy qarashlari, yondashuvlari va siyosiy ta'sirlar tufayli yuz bergan mazmun hamda uslubi o'zgarishlar o'rganildi. Maqoladagi yana bir muhim metodologik yondashuv – bu manbashunoslik tahlili bo'lib,

unda ikkala muallifning asarlarini tahlil qilish orqali inqilob haqidagi turlicha siyosiy qarashlar o'rganildi. Bundan tashqari, siyosiy-tahliliy yondashuv orqali Ayniy va Xo'jaevning inqilob, jadidchilik va ijtimoiy jarayonlarga munosabatidagi farqlar tavsiflandi. Ushbu tahliliy usul mualliflarning shaxsiy tajribasi, ijtimoiy mavqei va siyosiy bosimlar ta'sirida yozgan asarlarini tushinishda muhim o'rin tutadi.

Tahlil va natijalar. Buxoro Respublikasi hukumati o'zining ilk kunlaridanoq inqilobiy harakatlarni tarix sahifalariga muhrlashga sa'y-harakat ko'rsatdi. 1920-yil 24-sentabrda yangi tashkil topgan BXSr Maorif nozirligining birinchi majlisidayoq inqilob tarixini yozish uchun maxsus komissiya tuziladi. Tanlangan mualliflar orasida S.Ayniy ham bor edi [1]. Hukumat tomonidan yuklatilgan bu vazifani S.Ayniy qisqa fursatda bajarib, 1921-yilning mayida kitobni yozib topshirdi. Ayniyning bunday yirik asami qisqa muddatda yozib ulguraganining siri shundaki, u ikki yil muqaddam aynan shu mavzuga doir "Tarixi inqilobi fikriy dar Buxoro" ("Buxoroda fikriy inqilob tarixi") nomli kitobni tojik tilida ta'lif etgan edi. Yarim yil ichida mazkur asarning o'zbekcha qayta ishlangan variantini yaratgan Ayniy unga "Buxoro inqilobining tarixi" degan nom beradi. Bu haqda Ayniyning o'zi quyidagicha yozgan: "Men 1920-yil noyabridan 1921-yil mayiga qadar o'sha tojik tilidagi materiallarni o'zbekchalashtirib va oxirini to'ldirib, [19]20-yil

voqealari va inqilob g'alabasini unga kiritib berdim... SSSR xalqlari nashriyoti o'rtoq To'raqulov orqali bu qo'lyozmani Moskvaga so'ratib oldi, 1926-yilda [kitob] chop bo'lib chiqdi" [4].

Buxoro Respublikasi davlat nashriyoti "Buxoro inqilobining tarixi" asarini o'z vaqtida bosib chiqarmadi [3]. S.Ayniyning o'g'li K.Ayniy Buxoro inqilobi tarixini yozishga hukumat tomonidan avval buyurtma berilib, so'ng nashr etilmagani uchun F.Xo'jaevni aybdor deb biladi [7]. Ehtimol, bu fikrda ma'lum asos bordir. "Buxoro inqilobining tarixi"da, Yosh buxorolilarning islohot yo'lida amalga oshirgan muhim tadbirlarini yorituvchi boblarda muallif F.Xo'jaevning nomini umuman tilga olmagan. Yuqorida guvoh bo'lganimizdek, "Tarixi inqilobi fikriy dar Buxoro" "Buxoro inqilobining tarixi"dan biroz burun yaratilgan. Biroq Buxoro inqilobidan keyin ushbu tojikcha asarning qo'lyozmasi yo'qoladi va S.Ayniy uni izlab topishni o'g'li Kamoliddinga vasiyat qiladi. K.Ayniy Sovet Ittifoqi tarqalib ketgandan so'nggina qo'lyozmani arxivdan topishga muvaffaq bo'ldi. Bu asar 2003-yili Tehronda aslyatda [7], 2005-yili Dushanbeda kirill alifbosida chop etildi [8], 2007-yilda esa qo'lyozmaning faksimile nashri dunyo yuzini ko'rdi [9].

"Buxoro inqilobining tarixi" 1926-yili Moskvadagi "SSSR xalqlari markaziy nashriyoti"da arab imlosida nashr qilingan [2]. Nashrdan maqsad, jumladan, uning amaliy ahamiyati mazkur Nazir To'raqulovning so'zboshisida ochiq-oydin bayon qilingan: O'rta Osiyoning "har bir haqiqiy inqilobchisi" kitob orqali "Buxoro o'lkasida yoqindagina bo'lib o'tgan razolatlar" bilan tanishib, Afg'onistonda "sargardon yurib", imperialistlar homiyligida Yevropa matbuotida xitobnomalar bostirayotgan amirdan nafratlansin, "ma'naviy va axloqiy foyda" topsin [11].

Ma'lum mafkuraviy sabablarga ko'ra, asar katta qisqartirishlar bilan bosilgan. 1960-yillarda S.Ayniyning sakkiz jildlik tanlangan asarlari o'zbek tilida, kirill yozuvida nashr etilib, uning birinchi jildiga "Buxoro inqilobining tarixi" ham kiritildi [5: 181–349]. O'zR Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida asarning ikkita qo'lyozma nusxasi mavjud bo'lishiga qaramay, uning transkripsiyasi 1926-yilgi Moskva nashri asosida amalga oshirilgan. Mafkuraviy yondashuv oqibati o'laroq matn navbatdagi qisqartirishlarga duchor qilingan. Nihoyat, 2010-yilda mazkur institut qo'lyozmalar fondida 2125 va 36 ashyo raqamlari ostida saqlanayotgan nusxalari asosida "Buxoro inqilobining tarixi" asarining ilmiy-tanqidiy matni nashr etildi [10].

S.Ayniy jadidlarning keksa avlodiga mansub. Yuqorida qayd etganimizdek, u madaniy inqilob tarafdori bo'lib qoldi. Eron va Turkiya inqiloblari ta'sirida Buxoro jadidlari, jumladan, 1914–1915-yillarda chet ellarda o'qib qaytgan yosh jadidlar ham endi siyosiy talablarni kun tartibiga qo'ya boshladilar. Ayniqsa, 1916–1917-yillarda Ayniy bilan jadidlarning siyosiy fikrlarida, xususan, inqilob to'g'risidagi qarashlarida ixtilof borligini "Tarixi inqilobi fikriy dar Buxoro"da Ayniyning o'zi bir necha bor eslatadi. Masalan, Ayniy shu kitobning bir joyida quyidagi xotiralarini keltiradi: "Mening fikrim boshqa taraqqiyparvarlarning fikriga muxolif kelardi va shuning uchun ulur o'z tashabbuslarini mendan pinhon tutardilar. Ba'zilar meni qo'rqqoq va irodasiz derdilar, ba'zilar konservator, balki reaksioner deb atardilar. Bir kecha do'stlarimizdan birining uyida Buxoroda islohot va tanzim xususida suhbat borardi, har kim islohot haqida o'zining orzu va xayolini gapirardi. Faqir dedim: Agar hukumatning o'zi islohot boshida bo'lsa va mendan so'rasaki, Buxoro islohoti uchun nima qilish lozim? Men ikki narsa kerak derdim: Maktab! Jarida!" [7]. Suhbatdoshi Ayniyning fikriga qarshi chiqib, Buxoroda ra'iyatning ahvoli benihoya og'ir bo'lgan bir sharoitda siyosiy muammolarni yechish muhimligini uqtiradi: "Mamlakatning har go'shasida ra'iyat mushtipar, bir necha bedodgarning qo'lida giriftor, ziroat uchun suv yo'q, tijorat

uchun yo'l, tabobat uchun hakim, dorixona yo'q... Shu qadar muhim muammolarni bir tomonga yig'ib qo'yib, sizning maktab va gazetangiz atrofida aylanaylikmi?" [7].

Ayniyning Yosh buxorolilar bilan munosabatini ko'rsatuvchi bu va bunga o'xshash fikrlar "Buxoro inqilobining tarixi"da keltirilmaydi. Masalan, "Buxoro inqilobining tarixi"da "Tarixi inqilobi fikriy dar Buxoro"dagi F.Xo'jaev haqida bildirilgan ushbu fikrlar tushirib qoldirilgan: "Fayzullaxo'ja marhum Ubaydullaxo'janing o'g'lidir. Yosh bo'lishiga qaramay (taxminan 20 yoshda), tijorat ishida mahorat hosil qilgan edi. Buxoro inqilobi va islohotchilik harakatida molu jonini xatarga qo'yib, hamisha oldingi safda turdi. Afsuski, yoshligi va tajribasizligi tufayli katta xatolarga yo'l qo'ydi hamda umumiy mahviyat va parokandalikka sababchi bo'ldi. Agar bu falokatlardan ibrat olgan bo'lsa va o'z harakatlarini aql bilan mantiqning to'g'ri yo'lga solsa, muvaffaqiyatlari kutilgandek bo'ladi, yo'qsa, har kuni yangi fojeani keltirib chiqarajak" [7].

Ikki asar orasidagi farqlarni ko'rsatuvchi bu kabi misollarni ko'plab keltirish mumkin. Xulosa shuki, "Buxoro inqilobining tarixi"da sovet mafkurasining ta'siri sezilib turadi. Ayniyning dunyoqarashidagi bu majburiy o'zgarishning o'zi ham o'sha davr ruhini tushunish uchun ahamiyatga molik. 1920–1921-yillarda, ya'ni Buxoroda sovet tuzumi o'rnatilishining dastlabki yillarida yaratilgan "Buxoro inqilobining tarixi" asarida Ayniy davr sharoiti va talabini hisobga olib, 1918-yilda yozgan ba'zi fikrlarini tushirib qoldirgan yoki ba'zi bir ma'lumotlarni qo'shish bilan cheklangan bo'lsa, o'ttizinchi yillardagi dahshatli qatag'onlarga guvoh bo'lganidan so'ng, 1940-yilda yozgan "Qisqacha tarjimai holim" nomli kitobida u ilgari aytgan fikrlarining butkul aksi bo'lgan yoki ularni inkor qiladigan mulohaza va ma'lumotlar yozishga majbur qolgan. Masalan, Ayniy "Buxoro inqilobining tarixi" asarida 1910-yilda tashkil etilgan Buxoro jadidlarning "Tarbiyai atfol" nomli yashirin jamiyati faoliyatiga yuksak baho berib, "Yashirin jamiyat Buxoroning ilmiy, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy inqilobig'a boshlab xizmat qildig'i sababli buyuk tarixiy ahamiyatga molikdir" [10], deb yozgan bo'lsa, "Qisqacha tarjimai holim"da bu jamiyatning ishlarini butkul yo'qqa chiqaradi. Maxfiy jamiyatning maqsadi va talablari amirlikda boshqaruvni ma'lum bir tartibga solish, saroyini, maktab va madrasalarni isloh qilish, yer solig'ini qayta ko'rib chiqish kabi tor doiradagi masalalardan iborat bo'lganini hamda ular aytarli biror natijaga erisholmaganini yozib, o'z fikrini quyidagicha xulosalaydi: "Bizning "Maxfiy jamiyatimiz" nima ish qildi? Afsuslanib iqror bo'lish kerakki, u ham biror ish qila olmadi" [6].

1926-yilda Buxorodagi inqilobiy harakatning rahbarlaridan biri bo'lgan va o'sha vaqtda BXSR raisi vazifasini egallab turgan F.Xo'jaevning "Buxoro inqilobining tarixiga materiallar" nomli asari o'zbek tilida, arab yozuvida va qisman rus tilida nashr etilgan [14]. Kitobning muqaddimasida muallif "bo'lib o'tgan voqealarga birmuncha ravshanlik berish" va "ko'z oldida sodir bo'lgan inqilobiy harakatlarga baho berish" maqsadida ushbu asarni yozishga jazm etganini qayd qiladi. F.Xo'jaevning yangi tashkil etilgan davlatning rahbari sifatida mamlakatda siyosiy tanglik hukm surgan, iqtisodiy muammolarni hal etish, xalq xo'jaligini tiklash, qonunchilik, qurilish, maorif, madaniyat sohasida ishlarni tashkil etish, kadrlar tayyorlash kabi dolzarb masalalar bilan band bo'lishiga qaramay, uni jadidchilik va inqilob haqida kitob yozishga undagan sababni markazda sinfiylik siyosatining tobora kuchayib borayotgani bilan izohlash mumkin.

Davr talabi bilan F.Xo'jaev Yosh buxorolilarning sinfiy tarkibi va inqilobning harakatlantiruvchi kuchlari xususida yozganda o'z asarini ko'proq mafkura asosida, bir yoqlama yoritishga majbur edi. Hatto asarning muqaddimasida

u S.Ayniyning “Buxoro inqilobining tarixi” kitobiga munosabat bildirib, asarning qimmatli materiallarga ega ekanligini e’tirof etish barobarida, Ayniy jadicchilikka noto’g’ri baho berish va uni bolshevizm bilan tenglashtirishda, jadicchilikning ichki dinamikasini ochib bermaganlik va Yosh buxorolilar harakati bilan jadicchilikni aralashtirib yuborganlikda ayblaydi [14]. F.Xo’jaevning egallab turgan mansabi, shu bilan bog’liq mas’uliyati va qaltis siyosiy vaziyatdan xabardorligidan kelib chiqilsa, u K.Ayniy o’ylaganidek shaxsiy g’araz orqasida emas, ko’proq ehtiyotkorlik yuzasidan Ayniy asarining nashriga yo’l bermagan va qaysidir ma’noda o’z asariga Ayniyning kitobiga o’ziga xos javob va muqobil sifatida qaragan bo’lishi mumkin.

Ayniy Buxoroda jadicchilik harakati tarixining 1910-yildan 1917-yilgacha bo’lgan bosqichini batafsil qalamga olgan bo’lsa, F.Xo’jaev bu davrni qisqacha yoritib, asosiy diqqatini 1917–1920-yillardagi siyosiy harakatlar, jadiclar orasidagi bo’linish, inqilobiy Yosh buxorolilar partiyasining tashkil topishi, Yosh buxorolilar kommunistik guruhining shakllanishini yoritishga qaratadi. Bunda asosiy diqqat Kolesov voqeasidan keyin Buxoroda sinfiy kuchlar tarkibida tub o’zgarishlar bo’lgani, ilgari inqilobning markaziy harakatlantiruvchi kuchi bo’lgan savdo kapitali sarmoyasining vakillari – savdogarlar, ijarachilar, baqqollar, sudxo’rlar xususiy mulklaridan ajralib qolishdan cho’chib chetga chiqib qolgani, aksincha, ilgari islohotchilikka befarq bo’lgan xalq ommasi, ayniqsa, dehqonlar va qo’shin orasida amir hukumatidan norozilik kuchaya borganini isbotlashga qaratiladi. “Buxoroning o’z muhiti, o’z-o’zidan paydo bo’lgan xo’jalik ahvoli ommani g’alayonga keltirdi. Va buning uchun badbaxt jadiclarning va Yosh buxorolilarning hech bir tashviqotlari kerak emas edi”, deb yozadi F.Xo’jaev [14]. Shuningdek, u jadicchilikning vujudga kelish sabablari haqida to’xtalib, quyidagicha ma’lumot beradi: “Buxoro jadicchiligi dehqonlar va mayda savdogarlarga tushadig’an soliq og’irliklarini yengil qilish ham soliq ishlarini umumiy tartibga solish to’g’risida ochilgan gapdan boshlab, tadrijiy suratda ... haqiqiy bir yashirin jamiyatga aylana bordi” [14]. Holbuki, Buxoroda ham, Turkistonda ham jadiclar dastlab maktab va madrasalarni isloh qilish taklifi bilan chiqib, keyinchalik iqtisodiy va siyosiy talablarni ilgari surganlariga F.Xo’jaevning shaxsan o’zi guvoh edi.

Asar nashr etilishi bilanoq G.Turkestanskiy tomonidan tanqid etildi. U F.Xo’jaevni Buxoro inqilobining sinfiy mohiyatini buzib ko’rsatganlikda, ya’ni uning burjua demokratik inqilob bo’lganini e’tirof etmaganlikda, jadicizmni kommunizmga o’xshatishga uringanlikda ayblaydi [13]. Shundan so’ng F.Xo’jaev O’zbekiston Kommunistik partiyasining III s’ezdida bayonot berib, jadicizmni ideallashtirish masalasida o’zi yo’l qo’ygan “xato”ga iqror bo’ladi va “ziyolilarga munosabat masalasida Markaziy

Komitetning siyosatini to’g’ri deb hisoblab kelgani va bundan buyon ham to’g’ri deb hisoblashini” bildiradi. Xo’jaevning bu bildirishi 1927-yilda “Kommunisticheskaya misl” jurnalida chop etiladi [17].

Bu tanqid va tahdidlardan keyin F.Xo’jaev o’z asarini qayta ishlab, 1932-yilda uni “Buxorodagi revolyutsiya va O’rta Osiyoning milliy chegaralanishi” nomi bilan nashr ettirdi [18]. Natijada asar oldingisiga nisbatan yanada mafkuraviylashtirildi. Buni kitob materiallari bilan tanishgan ko’plab tadqiqotchilar e’tirof etishgan. Jumladan, olmoniyalik tadqiqotchi Reynxard Ayzener F.Xo’jaevning “Buxorodagi revolyutsiya va O’rta Osiyoning milliy chegaralanishi” asarining kuchli mafkuraviy konformizm bilan xarakterlanishini ta’kidlagan [12]. F.Xo’jaevning o’zi so’zboshida asarning “Buxoroning sotsial strukturasi”, 1917-yilga qadar jadiclar faoliyati, 1917-yildan keyingi davr voqealari hamda asarning xotima qismiga o’zgartirishlar kiritganini qayd etgan. Bu yerda o’sha o’zgartirishlarga bir-ikki misollar keltirish bilan cheklanamiz. Asarning birinchi nashrida diniy ulamo Buxoro aholisining 3% tashkil qiladi [14], deyilgan bo’lsa, ikkinchi nashrda bu son 1% ga tushirilgan. Buxorodagi yarim proletar unsurlar: hammollar, suvchilar, tikuvchilar va har xil ixtisosdagi kustarlar soni 10 mingdan ortiq edi [14], deyilgan bo’lsa, ikkinchi nashrda ularning soni bir necha o’n ming kishiga yetar edi [19], degan ma’lumot beriladi.

Xullas, tarixchilar ma’lum bir siyosiy bosim ostida ijod qilishga majbur edilar. Tarixiy voqealarni xolis tahlil etish imkoni yo’q edi. Yaratilgan har bir asar bir necha bor senzurdan o’tib, “tahrir qilingan”, “tuzatilgan” va “to’ldirilgan” holda nashr qilingan. Tadqiqotchilar uzoq yillar davomida shu nuqsonli nashrdan foydalanishga majbur edilar. Faqatgina mustaqillikdan so’ng, aniqrog’i, 1996-yilda O’zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi Fayzulla Xo’jaevning 100 yilligini nishonlash haqida qaror qabul qilgach, O’zR FA Tarix instituti xodimlari tomonidan “Buxoro inqilobining tarixiga materiallar”ning allaqachon kamyob kitobga aylanib qolgan arab grafikasidagi birinchi nashri asosida krill yozuviga o’girilib, nashr etildi [20].

Xulosa. Sadriddin Ayniy va Fayzulla Xo’jaevning Buxoro inqilobi haqidagi asarlari inqilobiy voqealarni yoritishda bir-birini to’ldiruvchi muhim tarixiy manbalardir. Ayniy o’z asarlarida tarixiy hodisalarning ijtimoiy-ruhiy sabablari va oqibatlariga urg’u beradi. Fayzulla Xo’jaevning asarlari, xususan uning chiqishlari, siyosiy nutqlari va maqolalarida Buxorodagi inqilobiy harakatlarning tashkiliy, siyosiy va strategik tomonlari chuqur yoritilgan. Xo’jaev voqealarga bevosita rahbarlik qilgan shaxs sifatida tarixiy jarayonlarga siyosiy faollik va konkret amaliy yondashuv nuqtayi nazaridan baho beradi.

ADABIYOTLAR

1. Adeeb Khalid Nation into History: The Origins of National Historiography in Central Asia // Stéphane A. Dudoignon (ed.). Devout Societies vs. Impious States? Transmitting Islamic Learning in Russia, Central Asia and China through the Twentieth Century. Berlin, 2004.
2. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Москва, 1926.
3. Айни С. Мухтасари таржимаи ҳоли худам // Айни С. Куллиёт. Жилди 1. Душанбе, 1958.
4. Айни С. Жавоби ман // Айни С. Куллиёт. Жилди 11, китоби якум. Душанбе, 1963.
5. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар // Айний С. Асарлар. 1-том. Тошкент, 1963. Б. 181–349.
6. Айний С. Қисқача таржимаи ҳолим // Айний С. Асарлар. 1-том. Тошкент, 1963. Б. 17–104. Б. 17–104.
7. Айни С. Тарихи инқилоби фикри дар Бухоро / Бо муқаддимаи аз Камолиддин Садриддинзода Айний. Техрон, 1381 х.ш. [2002 милодий].
8. Айни С. Таърихи инқилоби фикри дар Бухоро // Садриддин Айни. Куллиёт. Жилди 14. Душанбе, 2005.
9. Айни С. Таърихи инқилоби фикри дар Бухоро. Нашр: акси нусхаи асл бо хатти муаллиф с. 1918 // Айни С. Куллиёт. Жилди 15. Душанбе, 2007.
10. Айни С. Бухоро инқилобининг тарихи // Нашрга тайёрловчилар: Шимада Шизуо, Шарифа Тошева. Токио, 2010.
11. Назир Тўракул ўғли. Сўзбоши // Садриддин Айний. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Москва, 1926. Б. 3–5.

12. Рейнхард А. Бухара в 1917 году // Восток, 1994, № 4. Б. 141.
13. Туркестанский Г. Об одном историческом документе // Коммунистическая мысль. Ташкент, 1926, № 2. Б. 136–148; Шу муаллиф. Кто такие джаиды // Коммунистическая мысль. Ташкент, 1926. Б. 11–22.
14. Хўжаев Ф. Бухоро инкилобининг тарихига материаллар. Самарқанд–Тошкент, 1926.
15. Ходжаев Ф. О младо-бухарцах // Историк-марксист. 1926, №1. Б. 123–141.
16. Ходжаев Ф. Джаиды // Очерки революционного движения в Средней Азии. Б. 5–12.
17. Ходжаев Ф. Справка и ответ // Коммунистическая мысль. Ташкент, 1927, № 3. Б. 153–161.
18. Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания Средней Азии. Ташкент, 1932.
19. Хўжаев Ф. Танланган асарлар. Уч томлик. Т. I. Тошкент, 1976.
20. Хўжаев Ф. Бухоро инкилобининг тарихига материаллар / Д.А. Рашидова нашри. Тошкент, 1997.